

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(352):316.362

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.31.11>

СІМ'Я В СТАРОДАВНІЙ АССИРІЇ: ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА СПАДКОВІ ВІДНОСИНИ

Білик Вікторія,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-1788-6704

Для східної культури традиційним було й залишається специфічне, відмінне від західної культури, уявлення про сім'ю, її функції та завдання. На відміну від західного, у східному суспільстві з давніх часів сім'я була патріархальною, оскільки завжди існувала абсолютна залежність жінки від чоловіка. Ба більше, жінка на Сході мала обмежені права, а то й зовсім була позбавлена їх. Її головне завдання зводилося до повної покори чоловікові, задоволення всіх його вимог та потреб, а також до народження дітей та догляду за ними. Отже, основне, для чого створювалася сім'я та укладався шлюб, – народження дітей, тобто спадкоємців. До певної міри такі консервативні правила й порядки стосовно сім'ї та шлюбу в східних країнах зберігаються й до сьогодні. Однак зауважимо, що в різних регіонах Сходу сьогодні, як і в давнину, сімейні відносини, становище жінки в сім'ї, виховання дітей та спадкові права мали свою специфіку. Особливості шлюбно-сімейних відносин визначаються найперше правовим становищем жінки. Подеколи жінка мала більше прав, як це було, наприклад, у Стародавньому Єгипті, де представниці вищих суспільних верств могли здобувати освіту, займатися наукою, навіть очолювати державу. А от у Стародавній Індії особливістю сімейних відносин було неоднозначне становище жінки, адже, з одного боку, вона за індійськими законами мала шануватися й оберігатися, а з іншого – ті ж такі закони визначали її абсолютну залежність від батька, чоловіка чи синів. Ще іншим було становище жінки в Стародавній Ассирії, яка серед державних утворень Стародавнього Сходу вирізнялася найбільш агресивною завойовницькою політикою, що й визначало привілейоване становище чоловіків.

Зважаючи на вищевикладене, у статті на підставі аналізу текстів староассирійських законів аналізуються особливості шлюбно-сімейних відносин, а саме показано правове становище жінок, показано їхню правову незахищеність. Через призму становища жінки продемонстровано ставлення до дітей різної статі, визначено особливості виховання хлопчиків та дівчаток. Також значну увагу присвячено правилам спадкування майна.

Ключові слова: Стародавній Схід, Ассирія, шлюб, сім'я, виховання дітей, спадкове право.

Bilyk Victoria. The family in Ancient Assyria: raising children and inheritance relations

For Eastern culture, traditional was and still is a specific, different from Western culture, idea of the family, its functions and tasks. Unlike in the West, in the Eastern society since ancient times, the family has been patriarchal, since there has always been absolute dependence of a woman on a man. Moreover, a woman in the East had limited rights, or even was completely deprived of them. Her main task was to fully obey her husband, to satisfy all his demands and needs, as well as to give birth to children and take care of them. So, the main reason for which a family was created and a marriage was concluded was the birth of children, i.e. heirs. To a certain extent, such conservative rules and regulations regarding family and marriage in Eastern countries are preserved to this day. However, we should note that in different regions of the East today, as in ancient times, family relations, the position of women in the family, raising children and inheritance rights had their own specificity. Peculiarities of marital and family relations are determined primarily by the legal position of a woman. In some places, a woman had more rights, as it was, for example, in Ancient Egypt, where representatives of the highest social strata could get an education, engage in science, even head the state. But in Ancient India, a feature of family relations was the ambiguous position of a woman, because, on the one hand, according to Indian laws, she had to be respected and protected, and on the other hand, the same laws determined her absolute dependence on her father, husband or sons. The position of women in Ancient Assyria was even different, which among the state formations of the Ancient East was distinguished by the most aggressive conquering policy, which determined the privileged position of men.

Taking into account the above, the article analyzes the peculiarities of marriage and family relations based on the analysis of the texts of Old Assyrian laws, namely, the legal position of women is shown, their legal vulnerability is shown. Through the prism of the position of women, the attitude towards children of various articles is demonstrated, the peculiarities of the upbringing of boys and girls are determined. Considerable attention is also devoted to the rules of property inheritance.

Key words: Ancient East, Assyria, marriage, family, raising children, inheritance law.

Сімейні відносини, гендерні питання, проблема виховання дітей – це ті напрями історичних досліджень, які впродовж десятиліть не втрачають своєї актуальності, але, навпаки, з розвитком сучасного суспільства стають дедалі популярнішими. В умовах глобалізації важливо не просто знати, а й розуміти та чітко відстежувати розвиток шлюбно-сімейних відносин у просторі й часі. До того ж є відмінності в їх розвитку на Заході й Сході.

Характерною особливістю старосхідного суспільства від найдавніших часів і до сьогодення були та залишаються сімейно-шлюбні відносини, специфіка яких значною мірою визначає й унікальність східної культури. Під впливом певних політичних, релігійних та економічних чинників на Сході склалися особливе ставлення до жінки, що впливало й на формування сім'ї, визначало її основні завдання та риси. У різних державах ці процеси відбувалися під впливом різних чинників. Особливою в цьому була Ассирійська держава, формування якої розпочалося на півночі Месопотамії, а в часи політичного піднесення її території були значно розширені завдяки завоюванням. Саме потужна завойовницька політика потребувала сильних витривалих чоловіків-воїнів, що значною мірою також сприяло формуванню тут особливо привілейованого становища чоловіків на протигагу безправному становищу жінок. Це, своєю чергою, впливало на виховання й навчання дітей, а також визначало правила спадкування.

Українське сходознавство нині перебуває на етапі становлення, а тому цій проблемі присвячено не так багато досліджень. Більшість із них стосується питання гендерної нерівності й має узагальнюючий характер [1; 2]. Нами свого часу також здійснено спробу показати особливості становища жінки через призму аналізу шлюбно-сімейних відносин у Стародавній Месопотамії [3]. У цій роботі на основі аналізу давніх законодавчих збірок здійснено порівняння становища жінки у Вавилонії та Ассирії. Стосовно ж розвитку сім'ї, виховання дітей та особливостей права спадкування в Ассирії зауважимо, що на відміну, скажімо, від ассирійської літератури чи мистецтва, ці питання, фактично, не знайшли відображення в українській історіографії, та й у світовій їм присвячено порівняно менше уваги. Маємо доступ до невеликої кількості наукових робіт загального характеру, де розглядається історія Ассирії та Вавилонії загалом [4]. Окремі дослідження зарубіжних фахівців присвячені такому явищу в ассирійських сімейних відносинах як усиновлення, його причинам, видам тощо [5; 6]. Так, розгляд цієї проблеми має ґрунтуватися на дослідженні та аналізі староассирійських законів і різних правових актів, які нам доступні у вигляді перекладів.

Отже, у роботі поставлено **мету** – на підставі аналізу законів та законодавчих актів Стародавньої Ассирії дослідити суспільні умови створення та функціонування ассирійської сім'ї, визначити особливості ставлення до дітей різної статі та їх виховання і, з огляду на це, розкрити характерні риси спадкового права.

Виклад основного матеріалу. На Сході головною метою шлюбу було народження дітей, тобто майбутніх спадкоємців, тому діти мали велику цінність. Закони забороняли аборт і передбачали жорстокі покарання для жінок, які його вчинили: «Якщо жінка самовільно завдала собі викидень і її в тому клятвено звинуватили й викрили, слід посадити її на палю і не проводити обряд поховання. Якщо вона внаслідок викидня померла, слід все одно посадити її на палю і не проводити обряд поховання...» [7, Таб. III (A) §53].

В Ассирії на законодавчому рівні за чоловіками закріплювалося право жорстокого поводження зі своїми дружинами. Однак закони гарантували захист жінок, зокрема й вагітних, від жорстокого поводження з ними інших чоловіків та накладали суворе покарання на кривдників. У разі втрати вагітною жінкою дитини через дії кривдника, передбачалося вчинити аналогічно з дружиною цієї особи, відшкодувавши життя за життя. Якщо внаслідок фізичного насильства вагітна жінка помирала, то чоловіка, який її скривдив, засуджували до смертної кари [7, Таб. III (A) §50]. Закріплення на законодавчому рівні турботи про чисельність населення можна підтвердити й тим, що цей закон застосовувався також відносно вагітних повій [7, Таб. III (A) §52].

Правове домінування чоловіка над жінкою, безправність останніх чітко простежується навіть у ставленні до ще не народжених дітей різної статі. Чоловіка, дії якого призвели до викидня в жінки, яка була вагітна хлопчиком, карали смертю. У разі, коли жінка була вагітна дівчинкою, покарання для кривдника було іншим, він повинен був відшкодувати життя за життя [7, Таб. III (A) §50].

Виховання в старосхідному суспільстві часто залежало від обставин та політичної ситуації в країні. Так, у воєнній Ассирії основний акцент у вихованні хлопчиків був зроблений на формуванні в них військових та лідерських навичок, щоб вони стали достойними воїнами та гідними очільниками своїх сімей. Натомість дівчаток виховували виключно як майбутніх дружин та матерів, які мали підкорятися своєму чоловіку й займатися лише вихованням дітей та приготуванням їжі, без права на будь-яку іншу діяльність.

Становище дітей в асирійській сім'ї не було одним із найкращих. Вони вважалися майном, яке в будь-який момент могли використати в економічних цілях і продати як заставу в іншу країну [7, С+G §3]. Особливо безправним виглядало становище дівчаток, які перебували під суворим контролем свого батька. Тобто для чоловіків було властивим жорстоке ставлення не лише до дружин, а й до власних доньок. У разі скоєння донькою певного проступку, батько-авілум¹ ставав для неї суддею і катом – на власний розсуд міг її покарати. Доньок найчастіше використовували в економічних цілях, наприклад, їх віддавали у заставу як гарантію за позику кредитору. У разі несплати батьком боргу дівчина могла потрапити в рабство [7, Таб. III (A) §39].

Про жадливе становище дочки свідчить ще один законодавчо закріплений випадок: батько не карав гвалтівника за насильство над своєю донькою, а, навпаки, віддавав її заміж за гвалтівника. Водночас батько мав право обезчестити жінку кривдника та зробити її своєю рабинею [7, Таб. III (A) §55].

Зауважимо, що аналіз асирійських законів дає право говорити про нерівність у середовищі самих жінок. Чоловіка, який завдав шкоди вагітній дівчині, не вбивали й не карали відшкодуванням життя за життя, як це було визначено у випадку із заміжньою жінкою, він повинен був лише: «...сплатити 2 таланти й 30 мін олова, йому слід дати 50 паличних ударів, і протягом місяця він виконуватиме царську роботу» [7, Таб. III (A) §21]. Тобто закони надавали значно менше свободи та захисту правам «дочки авілума», як порівняти із «жінкою авілума».

В Ассирії, як і на території всієї Месопотамії, поширеним явищем було усиновлення. Існувало кілька причин, за наявності яких у сім'ю могла бути прийнята дитина. За асирійським законодавством шлюб, у якому не народжувалися спадкоємці чоловічої статі, міг бути розірваним або ж чоловік міг взяти за дружину ще одну жінку, щоб та народила йому сина. Але дуже часто такі шлюби зберігалися завдяки усиновленню хлопчиків. Ще одна причина усиновлення, але вже дитини чи чоловічої, чи жіночої статі – це бездітні шлюби. Прийомні батьки всиновлювали сина / доньку, які підтримували б їх у старості. Це також стало причиною того, що євнухи палацу правителя та жінки – жриці також усиновлювали дітей. Економічним підґрунтям для усиновлення було те, що ремісник міг усиновити спадкоємця чоловічої статі для учнівства, щоб гарантувати постійність сімейної справи [5, р. 214]. Зазвичай цю практику застосовували у випадках, коли подружжя не могло мати власних дітей, тобто спадкоємців. Крім того, дітей часто всиновлювали, щоб використовувати їхню робочу силу.

Усиновлення здійснювалося через укладення письмового договору між усиновлювачем та рідними батьками або опікунами усиновленої дитини. Цей документ отримав назву «скрижалі синівства» або «запечатана табличка». У випадках, коли усиновлений був повнолітнім, то мав право особисто вирішувати, чи він укладатиме угоду з усиновлювачем (тобто можна було усиновити навіть повнолітню особу). Табличка про усиновлення була записана офіційним писарем, засвідчувалася свідками, а потім була запечатана. У тексті договору були пункти, які могли змінюватися відповідно до обставин, але були й параграфи, незмінні, характерні для всіх договорів. Зокрема, у документі вказували ім'я та статус усиновленого, визначалося, чи він залишиться в статусі первістка й основного спадкоємця, якщо в усиновителів народяться власні діти. Інколи в договорі визначали обов'язки усиновленого. У деяких видах усиновлення, наприклад, усиновлення на утримання, було застереження, що усиновлений буде поважати, служити й підтримувати прийомних батьків до глибокої старості, а після смерті оплакувати їх [6, р. 5].

Як відомо, дуже часто чоловіки мали дітей не лише від своїх офіційних дружин, а й від наложниць. Такі діти могли бути визнані чоловіком за його життя. Часто чоловіки не визнавали їх офіційно, але ці діти могли бути усиновленими після його смерті. Тобто коли помирав глава сім'ї, а в його дружини не було своїх дітей, то вона могла всиновити дітей наложниці [7, Таб. III (A) §41]. Історії відомі також випадки, коли рабині, щоб врятувати своїх дітей від рабства в майбутньому, таємно, без відома господаря, віддавали їх на усиновлення [6, р. 10].

Дівчат усиновлювали лише зрідка. Як правило, це відбувалося, наприклад, тоді, коли помирала мати, а в сім'ї була лише донька, то вона могла бути всиновлена тіткою по батьківській лінії для того, щоб та навчила дівчинку вести домашнє господарство, виконувати жіночу хатню роботу тощо. Також дівчаток усиновлювали жриці, щоб мати на схилі літ опіку [6, р. 12]. Так, констатуємо, що за асирійськими законами в цій державі існувало усиновлення в нашому традиційному розумінні цього слова переважно хлопчиків, оскільки сім'ям були потрібні спадкоємці, продовжувачі родинної справи або ж добра робоча сила.

Однак в Асирійській державі існувала й практика зовсім іншого усиновлення. Серед законів держави виокремлюють «закони про усиновлення», які характеризують насамперед господарсько-економічні

¹ Авілум – вільна, повноправна людина. Статус «вільної» людини визначався правом власності на землю.

взаємини між представниками вільного й напівзалежного населення держави. Терміном «усиновлення» в асирійському законодавстві також позначалася двостороння угода, яка укладалася в економічних цілях та передбачала оформлення відносин боржника й кредитора. Такі угоди укладали з метою вберегтися від рабства. Згідно із цією практикою, боржник разом зі своїм майном потрапляв під патріархальну владу «усиновлювача», який отримував майно «усиновленого» та його робочу силу. При цьому «усиновлений» залишався вільним громадянином, а не вардумом² [8, с. 157].

Подібним до практики «усиновлення» було «оживлення» дочки. Суть цього процесу полягала в тому, що батько віддавав свою бідну дочку на утримання до «оживителя», який отримував над нею патріархальну владу.

Передаючи дочку «оживителю», батько отримував матеріальну вигоду (ціну дівчини). Для «оживителя» вигода полягала в тому, що він отримував додаткову робочу силу. Крім того, він міг видати дівчину заміж та отримати за неї шлюбний викуп. Однак статус «оживленої» не був рабським, вона й надалі залишалася вільною асирійською громадянкою, тому «оживитель» обов'язково мав видати її заміж. Для викупу асирійки з дому «оживителя» потрібно було надати йому рівноцінну заміну [8, с. 157].

Окремі статті давньоасирійських законів присвячені питанню успадкування майна після смерті патріарха бітум³. Спадкування відбувалося за лінією родичів батька. Насамперед майно спадкували сини померлого, а за їх відсутності – брати. При цьому спадкоємці могли розділити або зберегти бітум як єдине ціле, стаючи «нерозділеними братами»: «Якщо жінка живе ще в домі свого батька, а чоловік її помер, і брати його не поділили спадщину, і сина в неї немає, то нерозділені брати її чоловіка можуть забрати всі шлюбні дари, які її чоловік надів на неї і які не зникли. Щодо решти вони можуть виступити перед домашніми богами, зажадати й забрати. Їх не слід примушувати ні до Річки, ні до клятви» [7, Таб. III (A) §25].

Спадкування відбувалося за принципом старшинства, старший син мав певні привілеї та отримував дві земельні частки, одну з яких забирав собі, а іншу за жеребкуванням ділив зі своїми братами: «Якщо брати ділять господарство свого батька, ... сади та колодязі на общинній землі, то старший брат повинен вибрати й узяти дві частки, а його брати, один після одного, повинні вибрати та взяти свою частку. А в полі людей усе, що є, включно з плодами праці, молодший брат повинен розділити, і старший брат повинен вибрати й узяти одну частку, а про другу свою частку він повинен кидати жереб зі своїми братами» [7, В+О §1; 20, с. 6]. Спадковий наділ міг бути конфіскований правителем у державний фонд за деякі правопорушення, зокрема дезертирство [7, В+О §3]. Крім майна, спадкоємці отримували в спадок борги покійного, які той не виплатив за життя.

Якщо в жінки помер чоловік, але в неї не було своїх синів, спадкувати майно покійного могли всиновлені сини наложниці або рабині [7, Таб. III (A) §41]. Однак син удови від першого шлюбу, який виріс у домі її другого чоловіка, але не був ним усиновлений, не мав права спадкувати його майно [7, Таб. III (A) §28]. Питання спадкування майна усиновленими дітьми на рівні з рідними чітко обумовлювалося в договорі усиновлення. У законах містилося положення про те, що майно, яке в майбутньому має бути успадковане, ділитиметься порівну між рідними та прийомними синами [6, р. 12].

У Стародавній Ассирії існувала практика спадкування за заповітом (письмова форма заповіту не була обов'язковою), коли батько або чоловік міг заповісти рухоме й нерухоме майно своїм синам, братам, дочці або дружині. Про це свідчать знайдені уривки заповітів [6, р. 14].

Жінка не мала права спадкувати майно свого чоловіка, якщо за життя він їй нічого не заповів. Проте вона могла претендувати на коштовні дари, якщо в чоловіка були відсутні брати й сини [7, Таб. III (A) §25–26; 6, р. 10]. Усе майно жінки, придане їй те, що надав їй свекор, мали право спадкувати лише її сини, брати чоловіка права претендувати на нього не мали, але зазначається, що майном жінки все-таки міг розпоряджатися її чоловік: «...Але якщо чоловік її прожене, він може віддати із цього синам, що завгодно» [7, Таб. III (A) §29].

Згідно з асирійськими правилами спадкування, сини мали піклуватися про матір, якій її чоловік нічого не заповів. Друга дружина покійного чоловіка могла піти жити, якщо в неї не було своїх синів, до синів чоловіка, які повинні були її годувати, а вона – працювати на них [7, Таб. III (A) §46; 20, с. 8].

На Сході існував звичай, який дозволяв синам одружуватися із жінкою свого покійного батька, за винятком рідної матері [7, Таб. III (A) §43]. Крім того, свекор міг видати свою невістку заміж за іншого свого сина – брата покійного чоловіка (левіратний шлюб), або сам міг на ній одружитися. У разі, коли в жінки помер чоловік та свекор, не було синів та братів чоловіка, вона оголошувалася вдовою

² Вардум – раб.

³ Бітум – велика сім'я, яка налічувала кілька поколінь родичів.

та отримувала право «йти, куди забажає» [7, Таб. III (А) §33]. Тобто можна зробити висновок, що жінка також могла переходити в спадок, але родичам чоловіка [6, р. 11].

Свідченням особливого статусу вдови є те, що її майнове становище залежало від того, у чиему будинку вона проживала. Якщо чоловік приходив жити до неї в будинок, його майно автоматично переходило у власність вдови, а якщо вона приходила жити до чоловіка, то втрачала своє майно [7, Таб. III (А) §35; 15, с. 67].

Висновки. Аналіз давніх асирійських законів та законодавчих актів та різних господарських документів дає змогу говорити про те, що головою сім'ї був чоловік, який мав необмежені законом права стосовно всіх членів родини, а особливо жінок. Верховенство чоловіка над жінкою чітко визначалося й закріплювалося на законодавчому рівні. Безправність жінок, ставлення до них, як до предметів, проявлялося ще навіть на етапі вагітності, адже закони по-різному визначають важкість покарання для чоловіка, який спричинив викидень у вагітної, залежно від того, якої статі був плід – хлопчик чи дівчинка. Можна констатувати, що в Ассирії також було характерним таке явище, як усиновлення, причому усиновляли переважно хлопчиків, щоб мати спадкоємця або продовжувача родинної справи. Дівчаток усиновлювали рідше, переважно жриці для забезпечення собі догляду на старості або ж тітки по чоловічій лінії, коли помирала рідна мати.

Виховання дівчаток та хлопчиків відрізнялося. Дівчаток переважно навчали вести домашні справи, тоді як хлопчикам давали освіту, виховували їх як продовжувачів справи, добрих воїнів тощо.

Окрім усиновлення в традиційному розумінні, існувало також «усиновлення» й «оживлення» як форма господарсько-економічних відносин між заможними та біднішими жителями держави. Правила цих взаємин також чітко прописували у відповідних договорах.

Безправність жінок також проявлялася у сфері спадкування, адже право спадкувати майно мали лише офіційні сини, тоді як доньки отримували лише посаг і подарунки від свекра в день весілля. Це майно жінка могла передати лише своїм синам. Отже, особливістю асирійської сім'ї було повне домінування чоловіка й абсолютна безправність жінки, що чітко простежується і в питаннях виховання та спадкування, є однією з ознак й особливостей культурного розвитку східного суспільства.

Література:

1. Лішук Л. Гендерні ролі в історії цивілізації. Мультиверсум. Філософський альманах: 36. наук. пр. 2007. Вип. 63. С. 214–227.
2. Олешко С., Біла О. Історичний ракурс уявлень про жінку в різні епохи. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». 2016. Вип. 2. С. 141–147.
3. Білик В. Роль і місце жінки в старосхідному суспільстві (на прикладі Стародавньої Месопотамії). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. Луцьк, 2019. № 5 (389). С. 115–121.
4. Delaporte L. Mesopotamia. The Babylonian and Assyrian civilization (The History of civilization). Routledge. 2013. 392 p. URL: <https://archive.org/details/mesopotamiababy10000dela/page/24/mode/2up?view=theater> (Дата звернення: 05.08.2024).
5. Lozano-García Manuel, Cláudia Gomes, Sara Palomo-Díez, Ana María López-Parra, Eduardo Arroyo-Pardo. The Study of Adoption in Archaeological Human Remains. *Genealogy*. 2023. 7: 38. URL: file:///D:/Downloads/The_Study_of_Adoption_in_Archaeological_Human_Remains.pdf (Дата звернення: 03.08.2024).
6. Robert Paulissian. Adoption in Ancient Assyria and Babylonia. *Journal of Assyrian Academic Studies*. 1999. 13: 5–34. <https://wit-resources.s3.amazonaws.com/Paulissia1-1.pdf> (Дата звернення: 01.08.2024).
7. Середньоасирійські закони. Шама О. І. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу: посібник для студ. істор. ф-ту. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. С. 149–156. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/12744> (Дата звернення 04.08.2024).
8. Ашшурські юридичні і господарські документи. Шама О. І. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу посібник для студ. істор. ф-ту. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. С. 156–158. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/12744> (Дата звернення 06.08.2024).